

„ОТ ДВЕТЕ СТРАНИ НА БАЛКАНА“ – ИСТОРИЧЕСКИ, ФОЛКЛОРНИ И ЛИТЕРАТУРНИ РАКУРСИ

БОГОМИЛСТВОТО ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

Михал Фучик

Карлов университет в Прага

д-р Ярослав Отченашек

доц. д-р Гинка Бакърджиева

В рамките на нашето литературно пътешествие стигаме до град Велико Търново, който има дълго историческо минало. Стратегическото значение на Търново рязко нараства след въстанието на Асен и Петър (1185 – 1187), когато е избрано за столица на Второто българско царство. През следващите два века Търново се превръща във важен административен, политически, религиозен и културен център, седалище на царя, аристокрацията и патриарха. Съдбата на града е тясно свързана със съдбата на българската държава. Свидетелите от онова време го описват като най-добре укрепения град в близост до планината Хемус. В началото на нашето изложение ще представим Търново през погледа на Константин Иречек, но основното ни внимание ще бъде насочено към образа на града във философско-историческата проза на Емилиян Станев. През XIII – XIV в. Търново е град с яркоизразени социални контрасти. От една страна, той е център на официалната идеология на държавата и църквата, а от друга – на сблъсъци с опозиционни социално-религиозни движения. Именно периодът на остра конфронтация между църквата и богомилското движение, на антиеретическите църковни събори (1211 г., 1350 г. и 1360 г.), е историческият фон, върху който се разгръща сюжетът на споменатите творби на Е. Станев. Макар че богомилите не са оставили почти никакви материални паметници, те бележат трайно историята на България и на Европа. Независимо че богомилството е смятано за „национална ерес“, то е важна част от българската духовна идентичност.

Първият ни водач ще бъде **Константин Иречек** – чешки учен, с право смятан за баща на балканистиката, автор на важното изследване „История на българите“ (*Dějiny národa bulharského*, 1876). През 1879 г. той пристига в зараждащата се модерна българска държава, за да работи като главен секретар в Министерството на народното просвещение в София. По това време новата столица на Княжество България претърпява ускорена трансформация. В близост до новопостроените сгради се намират „старите, на падане къщички и развалините от турско време“ (Иречек 1974: 57; Jireček 1888: 2). Първоначалният му ентузиазъм бързо отстъпва пред отрезвяващата реалност; той се чувства откъснат от света в един град, заобиколен от планината Витоша, без железопътна връзка. В едно от писмата си Иречек споделя, че до този момент не е имал възможност да пътува из България (Dorovský 1983: 114). Според договора, който сключва за заемания пост, има право на двумесечен отпуск, който той използва отчасти, за да посети Прага, но най-вече за да опознае максимално страната, в която пребивава. През 1884 – 1885 г. предприема дълги пътувания из Княжество България и Източна Румелия на собствени разноски. В резултат на това възниква поредица от репортажи, които той публикува в чешката преса, а през 1888 г. издава обемистата книга „Пътувания по България“ (*Cesty po*

Bulharsku). Малко след това дава съгласието си да бъде преведена на български език, а той самият започва работа върху немското ѝ издание. Трудът се състои от четири части, първата от които носи заглавието „*От двете страни на Балкана*“, вдъхновило нашия литературен маршрут, и разглежда трите най-важни града в българските земи: София, Пловдив, Велико Търново и пътищата, които ги свързват.

Ако днес пътуването с автобус от Пловдив до Търново отнема по-малко от четири часа, Иречек описва три варианта за придвижване, като всеки от тях изисква няколко дни път с многобройни прекачвания и смяна на транспортните средства. Всички неудобства при пътуването обаче са си стрували заради невероятното преживяване, първото си впечатление от гледката на нощно Търново Иречек описва като вълшебно. „*Търново в Европа е истински уникум по своето положение. Всички пътешественици били изненадани не само от живописността, но и от оригиналността на цялата покрайнина; трапезоподобни скалисти тераси, отделени като острови една от друга, сиви отвесни спускове без живот и растителност и между този лабиринт от природни акрополи чудно се извиwa сребърният пояс на река Янтра.*“ (Иречек 1974: 281; Jireček 1888: 161). По-внимателният оглед на средновековното ядро на града – Царевец, или Хисар, както го наричат турците, – оставя тъжно впечатление. Иречек намира обширния терен на крепостта пуст и празен. Той споменава, че до войната¹ там е имало стотина турски къщи, които той заварва напълно изоставени. Нищо не е останало от средновековната слава на дворците на българските царе, само разрушена отбранителна стена очертава целия обект. Единствената сравнително добре запазена сграда на Царевец е т. нар. Хисар джамия с характерно кубе и минаре (за нейната съдба ще стане дума по-нататък).

Нека се пренесем две десетилетия по-късно след пътешествието на Иречек до Търново, за да се озовем в 1907 г., когато се ражда **Емилиян Станев**. От родителите си той наследява две страсти, които ще го съпътстват през целия му живот – любовта към природата и лова от баща си и афинитета към езика и литературата от майка си. Няма да се спираме върху ранното литературно творчество на Станев, в което той развива таланта си да наблюдава природата, чиято кулминация е публикуването на няколко сборника с анималистични разкази през 40-те години на XX век. Постепенно интересът му се пренасочва от природата към човека с неговите вътрешни конфликти и той написва някои от най-известните си повести, а по-късно и епичната творба „Иван Кондарев“. Ще фокусираме вниманието си върху три философско-исторически романа, чийто сюжет се развива през Средновековието: „Легенда за Сибин, преславския княз“², „Антихрист“³ и „Тихик и Назарий“⁴. Именно в тези произведения авторът се вглежда философски в Българското средновековие, за да разкрие нещо за душата на съвременния човек. Преди да ги напише, Станев

¹ Руско-турската война (1877–1878).

² „Легенда за Сибин, преславския княз“ е публикувана на части в списание „Септември“ през 1967 г. Първото книжно издание излиза през 1968 г. (София, изд. „Народна младеж“). По него е осъществен чешкият превод с обяснителни бележки от Людмила Кружилова. Чешкото издание (Praha: Lidové nakladatelství, 1977) е допълнено с послеслов „От легендата към истината“ на литературния историк Петър Динев, приятел на Е. Станев.

³ Първите откъси от романа са публикувани в периодичните издания „Литературен фронт“ (1968) и „Септември“ (1968). Като книжно издание излиза през 1970 г. (София, изд. „Български писател“), въз основа на което романът е преведен на чешки език от Хана Райнерова.

⁴ Първият откъс от романа „Тихик и Назарий“ е публикуван в седмичника „Литературен фронт“ (№ 40, 1974), а целият излиза през 1977 г. в списание „Пламък“ и в събраните съчинения на Емилиян Станев („Избрани произведения в три тома“. Том 1. София, 1977). Това произведение не е преведено на чешки език.

системно проучва исторически документи и материали, но наред с това в него резонират спомените от броденето из руините на търновската крепост.

Родният дом на Емилиян Станев се намира в един от най-старите квартали – Варуша, на хълм срещу историческите центрове Трапезица и Царевец. Днес къщата е превърната в музей на писателя, като за целта интериорът ѝ е преустроен по случай 80-годишнината от рождението му. В един от най-ранните си спомени той описва гледката от прозореца на родната си къща към крепостта Царевец, по-конкретно към купола на джамията, която се е намирала там по онова време. Нека да сравним този спомен: *„Като дете едно от първите ми впечатления, ако не и първото, беше джамията на хисаря, тоест на Царевец, с червеното кубе...“* (Сарандев 1977: 123) с литературната му адаптация в романа „Антихрист“: *„Винаги ще помня, как от прозорчето на нашия дом, за първи път видях синия покрив на двореца [...], а червените върхове на стражевите кули напомняха куманската шапчица на баща ми“* (Станев 1982: 178). Интересно е, че именно най-ранните впечатления на Станев са свързани с този вече несъществуващ паметник.

Днешно Търново не е покрито с минарета и е трудно да се открие някоя от османските джамии (освен миниатюрата на софийската Баня баши в Музея на миниатюрите в Търново), единствената джамия, която понастоящем обслужва нуждите на мюсюлманското малцинство, е в квартал Света гора. В началото на ХХ век все още е било възможно да се видят останките от четириъгълна джамия с куполен покрив, покрит с олово. Според надписа над входната врата тя е построена през 1435 г. от Али Феруз бей. Именно тя се е запечатала дълбоко в паметта на Станев. Сградата, която е първата по рода си в българските земи и е трябвало да символизира османската победа, е косвено вплетена в романа, който разглежда събитията, предшествващи падането на Второто българско царство. Сред народа съществуват вярвания, че царската църква, посветена на света Петка, е послужила за основа на джамията, но археологическите проучвания, проведени през 60-те и 70-те години на ХХ век (преди окончателното ѝ разрушаване), опровергават това. До джамията се издигало високо минаре, но то не било много стабилно и често падало. Това обстоятелство породило легендата за края на турското владичество в българските земи. След Освобождението на България минарето е съборено, а сградата е използвана като военен склад.

От този откъслечен спомен преминаваме към по-цялостно литературно изображение на Търново, представено в романа „Легенда за Сибин“. *„Търново приличаше на огромен манастир, препълнен с духовници и миряни. Във всяка странноприемница шумяха боляри, след сутрешните литургии кръчмите се пълнеха с пияни калугери, слуги и скитници, дошли от околните крепости и манастири да гледат зрелището, което Борил устройваше за поука на всички, затаили в сърцата си омраза към него и светата църква.“* (Станев 1982: 30). Именно в така описания град пристига главният герой Сибин (фиктивен литературен персонаж, чието име е заимствано от надпис, намерен върху сребърна чаша от разкопките в Преслав) – озовава се на място, където вярата трябва да се пречисти, но същевременно се вихрят безкрайни пиршества. На подсъдимата скамейка трябва да застанат представители на богомилското учение, а самият цар Борил ще бъде техен съдия.

Богомилското учение се появява за първи път в България още по времето на цар Петър (927 – 969). Това означава, че почти век, след като християнството е прието за официална религия, то няма стабилни позиции сред народа и езичеството все още има здрави корени както сред обикновените хора, така и сред много боляри. Условието за възникването и разпространението на богомилството изследва Д. Ангелов, като изтъква тежкото социално положение в резултат на непрекъснатите

войни с Византийската империя и моралната деградация на църковните водачи, които бързо изоставят идеалите на бедността и се превръщат в притежатели на големи имения и втори стълб на феодалната власт. Богомилството е израз на недоволството на поданиците срещу феодалите, наред с това то предлага на масите едно по-разбираемо тълкуване на света като място на вечната борба между добрия Бог и злия създател на физическия свят. Богомилството се разпространява не само в българските земи, но и в съседните държави, оцелява след падането на Първото българско царство и дотолкова засилва влиянието си по време на византийското владичество, че прониква дори в двора на Константинопол.

По време на въстанието през 1186 г., ръководено от бъдещата владетелска династия на Асеневци, българската държава е възстановена, но не в първоначалните си граници. Превземането на южните области като Тракия и Македония е целта, която си поставя Калоян. През този период има известна толерантност към богомилите, а когато Калоян обсажда Пловдив, е посрещнат като освободител. Ситуацията се променя коренно, когато внукът му Борил (1207 – 1218) узурпира престола. След убийството на Калоян той започва да преследва всички, които подкрепят законния престолонаследник, т.е. болярите, привърженици на Асеневци. Кулминацията на антибогомилските гонения е през 1211 г., когато бил свикан събор в столицата Търново. Самият цар свикал събора, лично разпитал еретиците и обявил, че решенията на синода ще имат силата на закон. В резултат на това ересите били анатемосани, а за отявлените им последователи били предвидени тежки наказания – някои били екзекутирани, други били изгонени от страната. Протоколите от Търновския събор са запазени в ръкопис, известен като **Борилев синодик**. Съставен е по образец на византийския „Синодик на православната църква“, като са добавени полемични беседи срещу богомилите, считани неправилно за манихейци. В този раздел се осъждат и анатемосват специфичните догми на богомилството. Учението, чието авторство се приписва на поп Богомил, отхвърля Мойсеевия завет, старозаветните пророци, молитвите, почитането на кръста и иконите, както и тайнството на светото причастие, Евхаристията.

Анализът на богомилските възгледи, представени в „Синодика на цар Борил“, разкрива, че те са продължение на учението, описано в ранната му фаза от Презвитер Козма в неговата „Беседа против богомилите“. В „Борилевия синодик“ се откриват редица текстове, свидетелстващи, че на Църквата са създавали проблеми не само еретиците вероотстъпници, но и множеството странстващи проповедници, както и широко разпространеното сред народа практикуване на магии и гадания. Обвиненията срещу тях набират сила. *„Онези, които се отдават на каквито и да било магии, на разпространение на измислици, или на каквито и да било чародейства или гадания, нека бъдат прокълнати трижди“* (Bechyňová, Hauptová 1982: 257). Казано накратко, богомилството се различава от православната доктрина в три основни области: космология, христология и есхатология. Сред най-ярките отклонения от библейския монотеизъм са схващанията на богомилите за ролята на Бога и на дявола в сътворението на света.

В „Легенда за Сибин“ Е. Станев систематично перифразира именно космологичния мит. Писателят изхожда от съчинението „Въпросите на Йоан“⁵, като се придържа стриктно към оригинала, макар да използва по-богат литературен език. В книгата си отец Силвестър излага и друг мит за произхода на света и човека, но той

⁵ „Въпросите на Йоан“ (лат. *Interrogatio Johannis*) се смята за оригиналното богомилско произведение, което е оцеляло в три латински ръкописа. Известно е и под други имена, като например „Тайната книга на богомилите“, както го споменава Йордан Иванов в сборника си „Богомилски книги и легенди“ (1925), срв. Иванов 1970.

е чиста фикция. Според него пречистваща роля в покварения физически свят има женският елемент – с погледа си на милосърдие и любов Ева осиява всичко наоколо (Станев 1982: 62). По-късно апостол Силвестър преосмисля учението си радикално. Той стига до извода, че няма нито Бог, нито Сатана, а вместо тях съществуват две абстрактни сили: силата на сътворението и силата на разрушението (Станев 1982: 72).

Като цяло „Легенда за Сибин“ разглежда най-вече вътрешната борба у човека: каква позиция да заеме в хаоса на света, дали да стане духовен последовател на християнската вяра, както подобава на един благородник, дали да приеме богомилското учение, или да остане верен на древната вяра на предците. Град Търново се появява бегло в романа. В новелата „Тихик и Назарий“, която е хронологично продължение и своеобразен послепис на „Легендата“, Търново вече напълно липсва. Назарий е представител на суровата страна на богомилството, антипод на философстващия Сибин или на вглъбения в себе си художник Тихик. В тази творба Станев пресъздава съдбата на едно богомилско селище, като основна тема е вътрешната борба за власт. Очевидна е разликата с романа „Антихрист“, в който главният герой е неразривно свързан със съдбата на столицата Търновград, а оттам и със съдбата на българската държава. На преден план са представени множество исторически събития и реални личности, които изиграват роля в последните десетилетия преди окончателното падане на Второто българско царство. Станев изобразява богатата мозайка от религиозни течения, които съществуват в България по това време. Богомилството е представено в упадъчния му стадий през XIV в., когато границата между него и месалианството се размива и на повърхността изплуват крайни форми на аскетизъм или на ексцентричност от плътски характер. Сведения за този период намираме в житието на Теодосий Търновски. От записките му научаваме и за дейността на двама богомилски проповедници – Кирил и Босота. Сред техните странности са да ходят голи и да се покланят пред езическия дъб. На църковния събор през 1350 г. двамата са анатемосани и изгонени от страната. Това обаче не е краят на богомилското учение и десет години по-късно е свикан нов събор по същите причини, насочен срещу всякакви еретици. По това време в България се разпространява и православното мистично течение, наречено исихазъм, основаващо се на вярата в обожението (теосис). То е напълно противоположно на дуалистичното схващане на богомилството, което поставя дълбока пропаст между физическото тяло и божествената субстанция. Исихазмът е въведен в България от Теодосий Търновски, основоположник на Килифаревската книжовна школа.

На около 14 км южно от Велико Търново, на десния бряг на река Белица се намира Килифаревският манастир „Рождество Богородично“. Важен източник за основаването на манастира и дейността му в ранния период е „Житието на Теодосий Търновски“, написано след смъртта му през 1363 г. от константинополския патриарх Калист I. През 1348 г. цар Иван Александър дарява на Теодосий стара крепост за създаване на манастирско училище. Някогашният укрепен манастир се е издигал върху стръмен хълм, няколкостотин метра от мястото, където се намира сегашният. Само след около половин век манастирът е обсаден и опожарен от турците. Съществуват достоверни сведения за изграждането на новия манастир в Килифарево през 1718 г. Той е разрушен по време на кърджалийските набези и е възстановен през 1839 – 1842 г., когато майстор Колю Фичето построява централната манастирска църква, посветена на св. Димитър.

Наченките на исихазма се откриват сред монашеските среди още през IV в., но своя разцвет достига в манастирите на Света гора (Атон) през XIII – XIV в. На това учение се противопоставя Варлаам Калабрийски, който обвинява исихастите в ереста

на месалианството. В същото време негов известен последовател и апологет е св. Григорий Палама, византийски монах от XIV век. След като е официално признат за легитимна форма на религиозна практика, исихазмът се налага в повечето манастири. Теодосий Търновски (1300 – 1363) е високопоставен български духовник и отшелник. През живота си пребивава в няколко манастира, преди да бъде посветен в исихазма от Григорий Синайски. При управлението на цар Иван Александър значително допринася за иницирането на два църковни събора, на които биват осъдени различни ереси. Преди смъртта си се оттегля в манастир в Константинопол. Сред учениците на Теодосий е Евтимий, който по-късно става последният патриарх на средновековната Българска православна църква. Евтимий е известен и като водеща фигура на Търновската книжовна школа, най-важният културен център на Втората българска държава. Както Теодосий, така и Евтимий Търновски са значими персонажи в романа „Антихрист“, те са духовни учители на главния герой по време на неговото монашеско духовно израстване. Станев включва в повествованието и легендарно по своя характер събитие. Това е сцената, при която Еньо-Теофил вижда Теодосий Търновски в момент на усърдна молитва, обгърнат в мистично сияние, както всъщност е представен Евтимий в някои православни източници. Станев обаче пренебрегва една интересна зависимост – описаният религиозен екстаз се свързва с видението за предстоящото завладяване на България от турците и за разрушаването на Килифаревския манастир. И двете събития се сбъдват, но в романа бъдещото унищожение се свързва с духовното падение на главния герой, с превръщането му в антихрист.

В романа Евтимий е своеобразен антагонист на Антихриста Еньо. В началото той е мъдър духовен наставник на послушника, жаден за мистични преживявания. След като Еньо се отрича от исихазма и пропада морално, той се среща с него в затворническата килия, в навечерието на съдебния процес. Евтимий проявява дълбоко съчувствие и разбиране за лутанията на героя в трудния му духовен път. *„Предполагах, чадо Теофиле, че ще се отдадеш на дявола за познание и ще подириши ада, защото не е мислимо този, който търси Бога, да не надникне и в пъкъла.“* (Станев 1982: 286). В края на романа Евтимий, в отсъствието на царя, повежда защитата на Търново срещу турците, но не се възползва от възможността да се предаде и да спаси живота на защитниците на града. За Евтимий спасението на душите на съмишлениците му е по-важно от техния живот. Затова Еньо го обвинява, че ръцете на светеца са облени с повече кръв, отколкото собствените му ръце. *„Отдаде ги за прослава на Христа и на горния Ерусалим, за победата на истинския бог! ... Проля кръв за него, аз за себе си и за народа.“* (Станев 1982: 318). Това е моментът, в който антихристът от романа достига своя морален триумф.

Накрая можем да се запитаме защо Емилиян Станев обръща поглед към Българското средновековие, към времето на богомилството, исихазма и гибелта на българското царство? Според мен, защото това е период на тежки изпитания за българските земи, станали средоточие на конфронтация, на остри сблъсъци между противостоящи национални, духовни, политически и не на последно място човешки сили. Богомилството е противопоставено на православното християнство. Не може да се каже, че Станев е пристрастен към някоя от двете религиозни форми. Той е известен с критичния си поглед към православието. Според Станев целта на тези литературни произведения е да надникне в историята, за да проследи корените, които всеки българин носи в себе си. Той се опитва да улови българския дух във философски план. Тезата му е следната: старият български род, от който е останал само етнонимът българи, е унищожен от три бедствия: християнството, влиянието на византийската култура и избиването на болярския елит. Българският дух е изтощен

от постоянната борба с враждебни елементи – и външни, и вътрешни, значителен дял има и богомилското движение, вследствие на което намалява потенциалът му за самоусъвършенстване. Станев намира някакъв изход или в придържането към вярата в Тангра като Сибин, или в моралното прекрачване на границите на доброто и злото като неговия антихрист, повлиян от учението на Ницше.

Емилиян Станев със сигурност не е първият, който се занимава с богомилството в литературното си творчество. Критична позиция към богомилите заема още Иван Вазов в историческите си романи „Светослав Тертер“ (1907) и „Иван Александър“ (1907). В първия споменат роман богомилите се присъединяват на страната на царя срещу опустошителните татарски орди и поради това са оценени като „добри християни“. В „Иван Александър“ обаче той изобразява държавата в състояние на разпад, в която вилнеят множество вътрешни врагове и еретици, включително богомили. Верен на идеите на Просвещението, Вазов изобличава мистицизма, приписван на богомилите, като го сравнява с тъмно було от суевория, покриващо религията. Първата модернистична полемика срещу концепцията на Вазов е книгата „Богомилски легенди“ (1912) на Николай Райнов. Публикуването ѝ предизвиква смут в културните среди. Макар че езотеричният характер на творбата привлича читателите, тежкия ѝ недостъпен език остава неразбран от тогавашните критици. Книгата „Богомилски легенди“ представлява своеобразна реконструкция на богомилските митове, макар че само четири от включените легенди имат доказано богомилски произход. Останалите са вдъхновени от други апокрифи, повече или по-малко близки до богомилството. Райнов е възприемал богомилството като краен синтез на източните дуалистични системи, което му дава възможност да използва широк спектър от исторически източници. В областта на историческия роман Е. Станев има един важен предшественик, а именно Стоян Загорчинов. Историческата трилогия „Ден последен – ден господен“ (1931 – 1934) е едно от върховете постижения на българската междувоенна литература. В нея са описани драматичните събития от преломния момент на падането на Втората българска държава под османска власт (подобно на „Антихрист“ на Станев). Загорчинов проследява духовния живот на обществото, размишлявайки върху въпросите за корените на злото в света и за възможностите за неговото усъвършенстване. Богомилското движение е представено в романа като социална утопия и както изглежда, надеждата за ново общество е обречена на провал (вж. Szwat-Gylybowa 2017: 78 – 81). Емилиян Станев внася в темата дълбоки философски прозрения за съдбата и идентичността както на отделния човек, така и на цялото общество. Изводите му са повлияни от личния му скептицизъм относно религията като цяло (независимо че възхвалява редица важни личности, напр. от Търновската книжовна школа) и относно нагласите на модерния човек. Очевидно е, че Е. Станев се стреми не толкова да осмисли научно богомилското наследство, колкото да очертае времето, от което извлича философски възгледи за основополагащите елементи на нацията и нейния дух.

Цитирана литература:

Грудков 2010: Грудков, В. Житие на българския антихрист: Романът „Антихрист“ на Емилиян Станев. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани, 2010.

Иванов 1970: Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. София: Наука и изкуство, 1970.

Иречек 1974: Иречек, К. Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974.

Косев 1986: Косев, Д. К. и кол. История на Велико Търново: В три тома. Том 1. София: Отечествен фронт, 1986.

Сарандев 1977: Сарандев, И. Емилиян Станев. Литературни анкети. София: Българска академия на науките, 1977.

Станев 1982: Станев, Е. Събрани съчинения. Том 6. Романи. София: Български писател, 1982.

Angelov 1987: Angelov, D. The Bogomil Movement. Sofia: Sofia Press, 1987.

Bechyňová, Hauptová 1982: Bechyňová, V., Z. Hauptová. Zlatý věk bulharského písemnictví: výbor textů od X. do počátku XV. století. Praha: Vyšehrad, 1982.

Dorovský 1983: Dorovský, I. Konstantin Jireček: Život a dílo. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1983.

Jireček 1876: Jireček, K. Dějiny národa bulharského. Praha: Bedřich Tempský, 1876.

Jireček 1888: Jireček, K. Cesty po Bulharsku. Praha: Matice Česká, 1888.

Loos 1974: Loos, M. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha: Academia, 1974.

Stanev 1976: Stanev, E. Ancikrist. Praha: Odeon, 1976.

Stanev 1977: Stanev, E. Legenda o Sibirinovi. Praha: Lidové nakladatelství, 1977.

Szwat-Gylybowa 2017: Szwat-Gylybowa, G. Bogomilism: the afterlife of the “Bulgarian Heresy”. Warsaw: Institute of Slavic Studies. Polish Academy of Sciences, 2017.

Превод от чешки език: Михал Фучик, Гинка Бакърджиева